

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:3 • 2012

Tionde och vad mera dem med rätta tillkommer

Prästtione­del­längder som källmaterial för under­sökningar av bonde­jord­brukets djur­hållning under den agrara revolutionen cirka 1700–1860

MAGNUS BOHMAN *Lunds universitet*

Skattehemmanet Veberöd nr 2, beläget i Romeleåsens backlandskap i Skåne, fick år 1780 en ny ägare vid namn Åke Andersson. Åke var gift med Bengta, men som par fick de endast driva gården i åtta år. Som änka drev emellertid Bengta gården vidare i hela 27 år och även om skördevolymer­na av de odlade grödorna inte ökade nämnvärt, gjorde däremot djuruppfödningens omfattning det. Bengta födde upp hästar, nötkreatur, lamm, gäss och höns vilket kan utläsas av de så kallade prästtione­del­längder­na: församlings­prästens egenhändiga bok­föring över böndernas produktion.

Vad är det för större perspektiv vi söker bortom berättelser om enskilda gårdar, likt den som sammanfattades ovan? Att studera produktions­mässiga tendenser är ett viktigt sätt att generera kunskap om och för­ståelse för 1700- och 1800-talens agrara revolution. Dessa århundraden rymmer flertalet av de viktigaste institutionella, sociala, kommersiella och odlingstekniska förändringar som tillsammans bidrog till att i grunden omvandla jordbruket och därmed banade väg för industrisamhällets genombrott. Dessvärre är produktionsstudier för den aktuella perioden problematiska till följd av en bristfällig och fragmentarisk källsituation.

Mot denna bakgrund formuleras uppsatsens övergripande syfte som är att presentera och utvärdera ett nytt källmaterial, prästtione­del­längder, samt att genom dess tillämpning studera viktiga tendenser i bonde­jord­brukets djur­hållning under den agrara revolutionen. För att uppnå syftet har det brutits ned i olika frågeställningar. Dessa presenteras

Fil. dr Magnus Bohman, f. 1980, är forskare och lärare vid Ekonomisk-historiska institutio­nen, Lunds universitet. Han disputerade 2010 på avhandlingen *Bonden, bygden och bördigheten: produktions­mönster och utvecklingsvägar under jordbruksomvandlingen i Skåne ca 1700–1870*. Hans forskning rör i huvudsak svensk jordbrukshistoria i jämförande europeisk belysning, med särskilt fokus på produktionsstrategier under 1700- och 1800-talets agrara revolution.

E-post: Magnus.Bohman@ekh.lu.se

inledningsvis i vart och ett av uppsatsens analytiska avsnitt och tjänar som vägledare för de undersökningar som där företas. Undersökningsperioden är cirka 1700–1860 och undersökningen avgränsas geografiskt till Skåne. Men eftersom flertalet av de vanligaste socioekonomiska och geografiska miljöerna för tidens svenska och nordeuropeiska jordbruk finns representerade, är resultaten av undersökningarna relevanta även på en mer generell nivå.

Uppsatsen är disponerad som följer. Till att börja med presenteras och diskuteras ur källkritisk synvinkel prästtionaldelängderna samt den databas som ligger till grund för undersökningarna. Där studeras prästtionaldelängdernas karaktär, förfarandet vid tiondets insamling och bokföring, deras tillförlitlighet samt hur de kan relateras till tidigare forskning som sökt skatta produktionsutveckling i jordbruket med hjälp av andra typer av källmaterial. Därefter tar mer renodlat analytiska avsnitt vid där djuruppfödningens omfattning, sammansättning och långsiktiga utveckling studeras. Där behandlas frågeställningar som rör geografiska skillnader mellan olika bygdetyper samt hur förändringar under perioden avspeglas i djuruppfödningens långsiktiga tendenser. Genomgående i uppsatsens förs en källkritisk diskussion genom att prästtionaldelängderna bland annat jämförs med andra källmaterial när så är möjligt och relevant. Uppsatsen avslutas med en sammanfattande diskussion och en engelsk sammanfattning.

Prästtione – en del av skattesystemet

Så vad är då prästtionaldelängder och hur kommer det sig att de kan användas för att studera bondejordbrukets djurhållning? För att besvara dessa frågor måste vi till att börja med bilda oss en uppfattning om undersökningsperiodens skattesystem. Tionde som beskattningsform har rötter i medeltiden och var i hundratals år därefter, i vissa områden så långt fram som till 1900-talet, en viktig del av skattesystemet i Europa. I de fall ett faktiskt tionde uttogs, det vill säga som en förutbestämd andel, kan tionaldelängderna användas för skattningar av såväl produktionens storlek som dess variationer över tid. Följaktligen har tionaldelängder av olika slag fångat forskarnas intresse eftersom källsituationen generellt sett är både bristfällig och fragmentarisk, i synnerhet före 1800-talet.¹

1. För en sammanställning av tidigare tiondeforskning, se till exempel Mats Olsson & Patrick Svensson, "Agricultural growth and institutions: Sweden 1700–1860", *European review of economic history* 14:1 (2010).

Tiondebeskattning i Sverige har studerats av tidigare forskning och även med särskilt fokus på Skåne.² Där hade tiondet olika mottagare och bestod av kronotionde, kyrktionde och prästtionde. Förstnämnda avskaffades 1904 och det andra 1900 i samband med att grundskatterna på jord avvecklades. Prästtiondet avskaffades något senare, närmare bestämt 1910, genom en reglering av prästernas löner. Alla tre tiondeformerna uttogs av den mantalssatta jorden oavsett jordnatur, alltså av både krono-, skatte- och frälsebönder. Alla omfattade spannmålsproduktionen, så kallat stråtionde. Enligt en länge gällande förordning från 1681 var prästerna berättigade till en tredjedel av det totala stråtiondet, det vill säga en trettiondel eller tertialen. Detta togs direkt från åkern i samband med skörden och alltså som otröskad säd. Till skillnad från övriga tiondeformer omfattade emellertid prästtiondet även djuruppfödningen, vilket är av särskilt intresse för den här undersökningen, genom det så kallade kvicktiondet. Förleden kvick ska härledas till levande och vittnar om att prästerna var berättigade till vart tionde levande fött djur. Enligt en förordning av år 1723 rörande prästerskapets uppbörd i Skåne skulle kvicktiondet vara betalt till Mikaeli dag som inträffar den första söndagen i oktober. Samma förordning uppger vidare att: "Kunna intet så många avföden det ena året falla, att prästen därav kan få sin tillståndiga tionde, antecknas aveln från det ena till det andra eller tredje till dess kyrkoherden kan få sin kvicktionde av allt in natura, såvida på en eller annan ort ej annorlunda varit brukeligt, varvid det då bör förbli." ³

Kring sekelskiftet 1700 infördes i flertalet fall fasta tionden. I Skåne fixerades år 1683 krono- och kyrktiondet till en fast årlig summa pengar baserat på jordinnehav, eller rättare sagt på en bedömning av betalningspotentialen av ett visst jordinnehav.⁴ Eftersom fasta tionden inte är proportionerliga mot produktionsvariationerna har flertalet tiondelängder därför begränsat värde för produktionsskattningar. Prästtiondet förblev däremot i vissa fall rörligt och prästtiondelängderna kan således användas för skattningar av såväl spannmålsproduktion som djuruppfödning.

2. Mats Olsson, *Skatta dig lycklig: jordränta och jordbruk i Skåne 1660–1900* (Södertälje 2005); Jörgen Weibull, *Tionden i Skåne under senare delen av 1600-talet* (Lund 1952); Emil Sommarin, *Ur skånska jordbrukets historia från 1800-talets början till 1914* (Lund 1938).

3. Erik Sandstedt, *Prästerskapets ekonomiska och sociala villkor i Lunds stift 1723–1831* (Lund 1986) s. 72.

4. Olsson (2005) s. 59.

Förutom spannmål och djur kunde prästtiondet även omfatta andra grödor, livsmedel samt tjänster såsom exempelvis körslor. Detta exemplifieras genom en notering i prästtiondelängderna för Västra Karaby socken och år 1810, här återgiven med något moderniserad stavning: "Häruti uppföres vete där den finns, råg, korn, havre, ärtor, lin, helgonskyld, föl, kalv, lamm, gås, grisar, kycklingar, påskmat bestående av bröd, fågel och ägg, ved- och gödseläcka, samt ostmjölk. Denna tiondebok vill jag så föra och föra låta, att jag vid min salighet inför gud ansvara vill." Helgonskylden var en gammal beskattningsform i de tidigare danska provinserna Skåne, Halland och Blekinge som tillföll prästen eller klockaren i form av tröskad säd. Påskmaten betalades som en mindre mängd livsmedel, till exempel smör, bröd och ost.⁵

Från och med ungefär 1800-talets mitt försvåras användandet av prästtiondelängder för produktionsskattningar, bland annat eftersom prästtiondet allt oftare fixerades till en fast årlig avgift enligt lokala avtal mellan präster och bönder. Men även riksdagen blandade sig i eftersom man ansåg att prästernas inkomster hade ökat otillbörligt till följd av jordbrukets produktivitetsökning. Detta ledde så småningom till upprepade nedjusteringar av tiondets nivåer under 1800-talets senare del.⁶

Avslutningsvis kan vi belysa vilken lönsam tjänsteförmån prästtiondet faktiskt var, med hänvisning till tidigare forskning kring prästerskapets ekonomiska och sociala villkor. Bland annat har det beräknats att kyrkoherdarnas nettointkomster i Lunds stift vid 1800-talets början var betydligt högre än exempelvis en överstelöjtnants och från och med 1820-talet överträffade de även lundaprofessorernas.⁷ Dessutom åtnjöt man privilegier såsom dagsverken och körslor. Prästerskapet var således en ekonomisk kraft att räkna med, inte bara i lokalsamhället.

Prästtiondelängder – ett nytt källmaterial för produktionsskattningar?

I detta avsnitt diskuteras hur prästtiondelängder behandlats av tidigare forskning samt hur de står sig i jämförelse med andra källmaterial som använts för produktionsskattningar för den aktuella undersökningsperioden.

5. Sandstedt (1986) s. 13.

6. Riksdagen beslutade tidigt att potatis, en gröda på stark frammarsch under 1800-talet, inte skulle omfattas av prästtiondet. Det ansågs nämligen tillräckligt med inkomsterna av spannmålsproduktionen.

7. Sandstedt (1986).

Det är först på senare tid som prästtionalängder använts i större omfattning för att studera produktionsaspekter under den agrara revolutionen.⁸ Den databas som baseras på en sammanställning av prästtionalängder för Skåne och som tillämpas i denna uppsats kan således ses som en nyhet, även om den under de senaste åren legat till grund för flera publicerade studier som undersöker olika aspekter av bondejordbrukets produktion under den agrara revolutionen.⁹

Tidigare diskuterades att olika typer av tionalängder har fångat forskarnas intresse eftersom de möjliggör produktionsskattningar för tidsperioder då källsituationen allmänt sett är både bristfällig och fragmentarisk. Detta gäller i synnerhet tiden före 1800-talets senare del och tillkomsten av en mer systematisk och tillförlitlig offentlig statistik. Dessförinnan finns endast sporadiska statistiska uppgifter att tillgå och då ofta på aggregerad nivå för till exempel en socken, ett härad eller liknande.¹⁰ I jämförelse med andra typer av tionalängder har prästtionalängderna tre huvudsakliga fördelar. Den första är av särskilt intresse för den här uppsatsens undersökningar, nämligen att de möjliggör uppskattningar av djurhållningen eftersom prästtionaldet, till skillnad från andra tiondeformer, inte bara omfattade åkerns produktion. Den andra fördelen är att prästtionaldet bokfördes för enskilda gårdshushåll vilket eliminerar svårigheter förknippade med tionden som bokfördes på aggregerad nivå, till exempel att identifiera antalet tiondebetalare, tiondets omfattning och principerna för dess insamling.¹¹ Den tredje är att prästtionalängderna ger en mer långsiktig och kontinuerlig bild av produktionsutvecklingen.

Att prästtionalängder först på senare tid tillämpats i större omfattning betyder emellertid inte att tidigare forskning helt har förbisett

8. I sammanhanget kan nämnas att Riksantikvarieämbetets projekt "Det medeltida Sverige" har använt sig av tionalängder av olika slag, däribland prästtionalängder.

9. Se till exempel Magnus Bohman, "A matter of geography? Agricultural specialization in southern Sweden (Scania) 1732–1864", i Annie Antoine (red.) *Agricultural specialization and rural patterns of development* (Turnhoet 2012, kommande); Magnus Bohman, *Bonden, bygden och bördigheten: produktionsmönster och utvecklingsvägar under jordbruksomvandlingen i Skåne ca 1700–1870* (Lund 2010); Olsson & Svensson (2010); Mats Olsson & Patrick Svensson, "Peasant economy: markets and agricultural production in Southern Sweden 1711–1860", i Vicente Pinilla (red.) *Markets and agricultural change in Europe 13th–20th centuries* (Turnhoet 2009).

10. Se till exempel Anna Dahlström, *Betesmarker, djurantal och betestryck 1620–1850: naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansverige* (Stockholm 2006).

11. Lotta Leijonhufvud, *Grain tithes and manorial yields in early modern Sweden: trends and patterns of production and productivity c. 1540–1680* (Uppsala 2001).

dem. Lennart Andersson Palm har gjort en grundlig genomgång av tionden som källa för produktionsskattningar, men han nämner endast prästtiondet i förbigående och faktiskt inte kvicktionde överhuvudtaget utan fokuserar istället främst på andra tiondeformer och skattningar av vegetabilieproduktionen.¹² Det finns även exempel utanför Skåne där tiondet i vissa fall förblev rörligt ända in på 1800-talet, bland annat från Dalarna. Dessa tiondelängder, däribland prästtiondelängder, har legat till grund för undersökningar, men dock endast i liten omfattning och för mindre geografiska områden. I likhet med Andersson Palms bortser även dessa studier från kvicktiondet och skattningar av djurhållningen.¹³ Mats Olsson uppmärksammade specifikt potentialen hos prästtiondelängderna som källa för mer omfattande produktionsstudier av både vegetabilieproduktion och djurhållning. Hans tidiga undersökningar omfattade dock endast ett fåtal skånska socknar och vad kvicktiondet beträffar endast en beskrivning av källmaterialet.¹⁴ I och med föreliggande uppsats, vilken emellertid bygger på författarens avhandling från 2010, är det således första gången som prästtiondelängderna presenteras och tillämpas i större skala för att specifikt studera bondejordbrukets djurhållning under den agrara revolutionen.

Det finns även andra källmaterial att ta i beaktande och vi bör därför diskutera hur prästtiondelängderna står sig i jämförelse med dessa. Till att börja med har bouppteckningar, med bland annat förteckningar över djurinnehav för enskilda bönder vid tiden för deras frånfälle, använts flitigt av tidigare forskning.¹⁵ Nackdelen med bouppteckningar är emellertid att bönderna normalt sett dog vid olika tillfällen varför det är svårt att få en mer övergripande och kontinuerlig bild av djurhållningens utveckling. Vidare finns det från och med mitten av 1860-talet statistiska uppgifter tillgängliga genom BiSOS (Bidrag till Sveriges offentliga statistik), där den serie som benämns N behandlar jordbruk och boskapsskötsel. Serien utkom för första gången 1865 och anger bland

12. Lennart Andersson Palm, *Människor och skördar: studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770* (Göteborg 1993) s. 221–258.

13. Johan Söderberg, "Åkerbruk och boskapsskötsel", i Erik Svensson (red.), *Mora: ur Mora, Sollerö, Venjans och Vämhus socknars historia 3* (Mora 1999) s. 120; Sigvard Montelius, *Säfnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600–1875: studier i en mellansvensk bruksbyg* (Uppsala 1962).

14. Olsson (2005) s. 63–70.

15. Se till exempel Carl-Johan Gadd, *Järn och potatis: jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län* (Göteborg 1983).

annat antalet djur av olika slag på sockennivå. Slutligen finns för åren 1805, 1810, 1815 och 1820 sockenvisa uppgifter om antalet hästar, nötkreatur och får genom det som hädanefter i uppsatsen hänvisas till som prästberättelserna. Prästerskapet hade sedan 1749 stått för insamlandet av befolkningsstatistik till det så kallade tabellverket och mot slutet av 1700-talet uttrycktes ett allt starkare intresse för även en mer näringsinriktad statistik. Följden blev att prästerna mellan åren 1802 och 1820 blev ålagda att även rapportera jordbruksstatistiska uppgifter som tillägg till de befolkningsstatistiska tabellerna. Tidigare forskning har emellertid kritiserat såväl BiSOS som prästberättelserna för att underskatta de faktiska produktionsförhållandena.¹⁶ Dessa tidiga ansatser till jordbruksstatistisk sammanställning är likväl intressanta och i uppsatsens analytiska avsnitt kommer jämförelser mellan dem och prästtione­del­läng­der­na att göras när så är möjligt.

För att sammanfatta har prästtione­del­läng­der förvisso inte förbisetts av den tidigare forskningen, men det är emellertid först på senare tid som de har uppmärksamats och använts i större utsträckning för produktionsskattningar. Vidare har tidigare studier i huvudsak fokuserat på vegetabilieproduktionen och bortsett från djurhållningen. Det är således en nyhet att denna uppsats använder prästtione­del­läng­der i större omfattning för att specifikt studera bondejordbrukets djurhållning under den agrara revolutionen. Som framgått av avsnittets diskussioner har prästtione­del­läng­ders användning för ett sådant syfte i flera avseenden fördelar i jämförelse med andra källmaterial.

Metodiska och källkritiska överväganden förknippade med prästtione­del­läng­der

Vad gäller de fastställda nivåerna för prästtione­det har tidigare forskning visat att inga justeringar gjordes från och med den tidigare nämnda förordningen av år 1680 och fram till 1860-talet. Detta betyder emellertid inte att konflikter uteblev kring prästernas fördelaktiga tjänsteförmån och det finns flera exempel på att bönderna protesterade, även om man inte lyckades påverka lagstiftningen och åstadkomma en nedsättning. Till exempel uppstod vid 1815 års riksdag en häftig ordväxling mellan prästeståndet och bondeståndet rörande prästrättigheterna där bön-

16. Carl-Johan Gadd, "Präster och landshövdingar rapporterar: allmän jordbruksstatistik 1802–1864 200 år", i Ulf Jorner (red.), *Svensk jordbruksstatistik 200 år* (Stockholm 1999).

derna menade att: "Den ena dagen målar prästen misstroendet likar emellan såsom en avskyvärd last, den andra räknar han åhörarnas sädeskärvar på åkern för att tillse att han erhåller var trettonde därav."¹⁷ Detta citat vittnar dessutom om en omständighet som talar för källmaterialets trovärdighet, nämligen att prästerna själva var närvarande på åkern, vid skörden, för att försäkra sig om att de erhöll korrekt mängd stråtionde. Kunde de inte själva närvara finns belagt att medhjälpare kunde kliva in i deras ställe. Ett sådant fall finns att spåra i konsistorieprotokollet från den 8 augusti 1805 som meddelar att vakanspredikanten Carl Magnus Rydberg i Högs socken begärt att order skulle ges genom landshövdingens försorg till kronobetjänter att lämna handräckning vid sädens räkning på åkern med Högs och Kävlinges församlingars tiondegivare.¹⁸

Variationer mellan såväl socknar som enskilda gårdar med avseende på vilka typer av djur och grödor som omfattades av prästtiondet förklaras i huvudsak av olika produktionsmönster, till exempel beroende av gårdsstorlek, geografiska förhållanden, traditioner med mera. I regel uttogs emellertid av de flesta gårdar kvicktionde i form av föl, kalvar, lamm, gässlingar och hönskycklingar och att dessa djurslag var allmänt förekommande under den aktuella perioden finner stöd i tidigare forskning.¹⁹ Bland fjäderfäna kan gässen betraktas som kännetecknande för Skåne, i synnerhet dess slättbygder, och deras allmänna och rika förekomst noterades av Carl von Linné som under sin skånska resa sommaren 1749 skrev följande om trakten kring Malmö och Lund: "Gäss sågos i en otrolig myckenhet på dessa slätter, där var inhyses gumma även har sina gäss och det är allmänt, att gässen trivas bättre på slätten än i skoglänta orter."²⁰

Källkritiska granskningar i samband med de studier som publicerats under senare år har visat på en god överensstämmelse mellan variationer i prästtiondelängdernas serier och kvalitativa källors uppgifter om exempelvis boskapspester och dåliga respektive goda skördeår. Vidare talar det för prästtiondelängdernas tillförlitlighet att det låg prästerna att själva föra bok över böndernas produktion och se till att de erhöll

17. Sandstedt (1986) s. 24.

18. Sandstedt (1986), s. 37.

19. Hans Funkqvist, *Skånes fårskötsel från 1800-talets början till nuvarande tid* (Lund 1923); Hjalmar Paulsen, *Getskötseln i Skåne från 1800-talets början till nuvarande tid* (Lund 1919); Carl Gustaf Weibull, *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början* (Lund 1914).

20. Carl Linnæus, *Carl Linnæus skånska resa år 1749* (London 1977) s. 209.

sitt tionde. Vad gäller kvicktiondet så antecknades oftast i prydliga kolumner antalet årligen födda djur av olika slag för socknarnas gårdar där hemmansnummer och ofta även mantal och brukarens namn angavs. Det förekommer även att djuren bokfördes som ackumulerande summor, det vill säga att varje fött djur adderades till det befintliga antalet. När totalsumman uppgick till tio började räkningen om, åtföljt av en notering i marginalen om att betalning skett såsom exempelvis *utbet., bet. föl, fick calf* och dylikt. Ett sådant tillvägagångssätt vid bokföringen är lätt att förstå då det i synnerhet för mindre gårdar kunde dröja åtskilliga år innan till exempel antalet födda föl uppgick till tio. Det är viktigt att notera att bokföringen gjordes endast för prästens eget bruk samt för att visa de tiondebetalande bönderna. Den granskades således inte av någon extern myndighet eller dylikt varför det inte fanns någon anledning att, till exempel ur beskattningshänseende, uppges felaktiga uppgifter. Förutom bokförings- och insamlingsmässiga omständigheter finns det andra faktorer som talar för prästtiondelängdernas tillförlitlighet och i sammanhanget kan nämnas att prästerna levde nära församlingsborna, kände dem personligen och dessutom hade god kännedom om de lokala villkoren eftersom de själva bedrev jordbruk. Trots detta kan det emellertid inte helt uteslutas att prästtiondelängderna i vissa fall underskattar den faktiska djuruppfödningen något. Man kan till exempel tänka sig att bönderna undanhöll nyfödda djur eller att djuren slaktades tidigt.

Sammanställningen av prästtiondelängder i Skånes agrarhistoriska databas

Åke och Bengtas gård som beskrevs i inledningen är en av drygt 2 000 mantalssatta gårdar, fördelade på 34 skånska socknar, i den databas som ligger till grund för uppsatsens undersökningar. Databasen benämns Skånes agrarhistoriska databas, hädanefter förkortat SAD, och är uppbyggd kring produktionsskattningar för enskilda gårdshushåll baserade på prästtiondelängder.²¹ Som helhet täcker databasen perioden cirka 1700–1860. Dock är ingen enskild gård eller socken representerad genom hela undersökningsperioden utan gårdarnas produktionsserier

21. Skånes agrarhistoriska databas (SAD) är registrerad vid Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet. Den är ett resultat av forskningsprojektet "Ekonomisk omvandling och social dynamik: svensk jordbruksomvandling i ett europeiskt perspektiv", med finansiellt stöd från Vetenskapsrådet. Prästtiondelängderna som excerperats vid databasens uppbyggnad återfinns i kyrkoarkiven, Lunds landsarkiv.

överlappar och byter av varandra. Men eftersom representativiteten är god genom hela undersökningsperioden, till exempel vad beträffar geografisk spridning, jordnatur, gårdsstorlek et cetera, kan analyserna av databasens uppgifter ligga till grund för undersökningar över tid och rum för att dra mer generella slutsatser. I tabell 1 ges en förteckning över de undersökta socknarna samt de tidsperioder för vilka prästtiondelängderna kan användas för produktionsskattningar. I tabellen redovisas även socknarnas bygdetillhörighet enligt en etnografisk indelning i tre traditionella bygdetyper med avseende på 1700-talets tidigare del: slätt-, ris-/mellan- och skogsbygd.²² Implikationer av bygdetillhörighet för skillnader i jordbrukets produktionsmönster studeras närmare nedan.

*Variationer med avseende på djurslagens
utbredning och förekomst i prästtiondelängderna*

I detta första mer renodlat analytiska avsnitt används prästtiondelängderna för att studera samt dra några generella slutsatser om vilka djur man höll sig med i det skånska bondejordbruket, huruvida det förelåg geografiska skillnader och vad dessa i så fall berodde på. Som en del av analysen görs en källkritisk granskning av skillnader i hur kvicktiondets bokfördes i de undersökta socknarna. Vi ställer således frågorna om, hur och varför djuruppfödningens sammansättning varierade geografiskt samt om det förelåg särskilda omständigheter kring bokföringen av vissa djurslag och i så fall varför.

Som en bakgrund till avsnittets undersökningar tecknar vi till att börja med en bild av undersökningsperiodens huvudsakliga förväntade karakteristika med avseende på djurhållningen. Oavsett om man föredrar benämningen traditionellt, organiskt eller förindustriellt jordbruk så var ett viktigt kännetecken en nödvändig balans mellan vegetabilieproduktion och djurhållning samt mellan de olika marktyper som var förknippade med dessa produktionstyper. Detta brukar populärt sammanfattas i uttrycket äng är åkers moder för att visa att åkerns avkastning var beroende av djurens gödsel och muskelkraft vilket förutsatte betesmarker och vinterfoder från ängsmarker.²³ Men djuren bidrog

22. Bygdeindelningen enligt Åke Campbell, *Skånska bygder under förre hälften av 1700-talet: etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader* (Uppsala 1928).

23. Se till exempel Mats Gustafsson, *Bondesamhällets omvandling i Nordvästskåne: Bjärehalvöns agrara utveckling under 1700- och 1800-talet* (Eskilstuna 2006) s. 56; Carl-Johan Gadd, *Det svenska jordbrukets historia: den agrara revolutionen* (Stockholm 2000) s. 111.

TABELL 1. *De undersökta socknarnas tidsperioder och bygdetillhörighet.*

SOCKEN	PERIOD	BYGDETYPE
Billinge	1720-1739, 1754-1860	skog
Bosarp	1781-1848	skog
Brandstad	1711-1745, 1790-1819	ris
Everlöv	1765-1847, 1850-1864	ris
Gråmanstorp	1833-1851	skog
Gödelöv	1737-1779	ris
Halmstad	1804-1827	ris
Hjärnarp	1758-1832	skog
Häglinge	1702-1719, 1727-1750	skog
Hög	1734-1796, 1799-1820	slätt
Kågeröd	1794-1837	skog
Kävlinge	1734-1796, 1799-1820	slätt
Lilla Harrie	1760-1826	slätt
Lyngby	1737-1779	ris
Röstånga	1720-1739, 1754-1860	skog
Saxtorp	1810-1845	slätt
Sireköpinge	1804-1827	slätt
Skartofta	1724-1734, 1773-1783	ris
Sankt Ibb	1772-1833	ris
Stenestad	1794-1837	skog
Stångby	1766-1785, 1794-1802	slätt
Södra Rörum	1702-1719, 1725-1768	skog
Södra Åsum	1711-1745, 1790-1845	ris
Tostarp	1758-1832	ris
Vallkärra	1766-1785, 1794-1802	slätt
Veberöd	1768-1791, 1807-1731, 1854-1856	ris
Viken	1831-1851	ris
Vomb	1768-1791, 1807-1730, 1855-1857	ris
Väsby	1831-1856	ris
Västra Karaby	1791-1845	slätt
Västra Strö	1781-1840	ris
Örtofta	1760-1850	slätt
Österslöv	1740-1807	ris
Öved	1730-1734, 1773-1783	ris

Källor: SAD, Campbell (1928).

naturligtvis med mer än bara gödsel och muskelkraft och genom många användningsområden och produkter tillgodosåg de böndernas behov och bidrog till deras inkomster.

Till att börja med vill vi undersöka vilka djur som förekom i bondejordbruket samt om och varför det förelåg skillnader i hur kvicktiondet bokfördes och betalades. För detta görs en sockenvis sammanställning enligt tabell 2 nedan över vilka djur som förekommer i prästtiondelängderna samt hur de bokfördes.

TABELL 2. Redovisat kvicktionde för de undersökta socknarna.

SOCKEN	HÄSTAR	NÖT-KREATUR	GRISAR	GETTER	FÅR	GÄSS	HÖNS
<i>Slättbygd</i>							
Hög	XX	XX			X	X	X
Kävlinge	XX	XX			X	X	X
Lilla Harrie	XX	XX	XX		X	X	X
Saxtorp	XX	XX	X		X	X	
Sireköpinge	XX	XX	X		XX	XX	
Stångby	X	X	X		X	X	X
Vallkärra	X	X	X		X	X	X
V. Karaby	XX	XX	X		X	X	X
Örtofta	XX	XX	XX		XX	XX	
<i>Risbygd</i>							
Brandstad	XX	XX	X		X	X	X
Everlöv	XX	XX	X		XX	XX	X
Gödelöv	XX	XX	X		XX	XX	X
Halmstad	XX	XX	X		XX	XX	
Lyngby	XX	XX	X		XX	XX	
Skartofta	XX	XX	X	X	XX	XX	X
Sankt Ibb	XX	XX	XX		XX	XX	X
S. Åsum	XX	XX	X		X	X	X
Tostarp	XX	XX	X	X	X	X	
Veberöd	XX	XX	X		XX	XX	X
Viken	XX	XX			XX	XX	
Vomb	XX	XX	X		XX	XX	X
Väsby	XX	XX			XX	XX	

Västra Strö	XX	XX	X		XX	XX	X
Österslöv	X	X	X		X	X	
Öved	XX	XX	X		XX	XX	X
<i>Skogsbygd</i>							
Billinge	XX	XX	XX	XX	XX	XX	X
Bosarp	XX	XX	X		XX	XX	X
Gråmanstorp	X	X	X		X	X	
Hjärnarp	XX	XX	X	X	X	X	
Häglinge	XX	XX	X	X	X	X	
Kågeröd	XX	XX	X		XX	XX	X
Röstånga	XX	XX	XX	XX	XX	XX	X
Stenestad	XX	XX	X		XX	XX	X
Södra Rörum	XX	XX	X	XX	XX	X	

Anmärkning: XX= rörligt tionde, X= inte rörligt tionde.

Källa: SAD.

Av tabell 2 framgår att hästar, nötkreatur, får och gäss var allmänt förekommande och att kvicktionde av dessa djurslag uttogs i samtliga undersökta socknar oberoende av bygdetyp. Grisar omnämns däremot inte alls i prästtiondelängderna för fyra socknar och endast i fem socknar uttogs ett rörligt kvicktionde. För de socknar som fått beteckningen X har prästerna redovisat att betalning skett antingen som fläsk eller i pengar. Är detta att tolka som att grisar inte förekom alls i vissa socknar eller vittnar det om att särskilda omständigheter rådde för grisar med avseende på kvicktiondets bokföring och betalning? För att få svar på dessa frågor vänder vi oss till litteraturen på området. Där står till exempel att läsa att även om antalet grisar naturligtvis varierade mellan enskilda gårdar i Skåne så "torde näppeligen någon gård eller stuga på landet hava saknat detta husdjur".²⁴ Vidare kan man läsa att bok- och ekskog, i synnerhet under ollonåren, var viktiga för grisarnas utfodring. Att ha sådan skog i närområdet var emellertid få bönder förunnat men dock inte avgörande för att de skulle kunna föda upp grisar. Det sägs nämligen att bönderna var villiga att överbrygga stora avstånd samt att betala för att låta grisarna finna föda i exempelvis frälsets skogar. Sammanhängande bok- och ekskogsområden fanns då som nu bland annat

24. Weibull (1914) s. 228.

på och runt Romeleåsen vilken ligger längs med den godståta diagonal som sträcker sig från Skånes nordvästra till sydöstra hörn.²⁵

Vi kan således anta att grisar var allmänt förekommande varför en förklaring till deras sporadiska förekomst i prästtionalängderna får sökas i lagstiftningarna kring prästtiondet. I 1723 års förordning om prästernas uppbörd i Skåne står att läsa att prästerna istället för gristionde skulle få ollonfläsk "när ollonår infalla, så mycket som var och en skäligen gott tyckes honom att giva".²⁶ Dessa otydliga riktlinjer för gristiondets omfattning medförde att landshövdingen över Malmöhus län begärde ett klagorand av det Kungl. Maj:t. Somliga präster hade nämligen av landshövdingen fått ett avtal godkänt som innebar att bönderna betalade 32 skillingar per mantal och år, men flera riksdagsmän ansåg att bönderna skulle betala gristionde "efter eget behag, evad det skulle ske in natura eller penningar".²⁷ År 1793 fattade Kungl. Maj:t beslut i frågan och i kompromissens anda uppgavs att pastor och församling själva i vänlighet och efter ortens beskaffenhet och bruk skulle överenskomma om gristiondets betalning. Om överensstämmelse inte kunde träffas, ansåg Kungl. Maj:t att "pastor äger laga tionde av grisar på samma sätt som förordningen om annat kvicktionde stadgar". Utifrån de samlade efterforskningarna kan vi således anta att gristionde i någon form sannolikt uttogs i samtliga undersökta socknar men i vissa fall sporadiskt, till exempel under ollonår, eller i form av fläsk. I fem socknar betalade man dock ett faktiskt och rörligt kvicktionde och dessa uppgifter kan därför ligga till grund för mer detaljerade skattningar av grisuppfödningens omfattning i nästkommande avsnitt.

Ett annat djurslag som förekommer sporadiskt i prästtionalängderna är getter. De omnämns i sju av de undersökta socknarna men endast i tre av dessa uttogs ett rörligt kvicktionde. Fem av dessa sju socknar är belägna i skogsbygden men endast två i risbygden och ingen alls i slättbygden. Kan vi anta att detta återspeglar de faktiska förhållandena för getternas utbredning i Skåne? Att så är fallet finner stöd i litteraturen. Där kan man läsa att även om getter sedan länge förekommit i det svenska bondejordbruket var de regionala skillnaderna stora samt

25. Mats Olsson, *Storgodsdrift: godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet* (Lund 2002) s. 14.

26. Sandstedt (1986) s. 72.

27. Sandstedt (1986) s. 76.

att tyngdpunkten låg på landets norra delar samt skogsbygderna. Vidare har tidigare forskning som studerat statistik från 1820-talet uppskattat att getternas antal i Sverige som helhet endast var ungefär blott en tiondel av fårens.²⁸ Om gethållningen i Malmöhus län står att läsa att den aldrig torde ha varit av större betydelse eftersom slättbygderna inte lämpade sig för den sortens djur.²⁹ På grund av den skada getter orsakade på den värdefulla uppväxande skogen infördes redan under 1500-talet restriktionen att de endast fick beta fritt på hedar och i högskog.³⁰ Efter framställning av landshövdingen över Kristianstads län beslutades 1784 att getter helt skulle förbjudas i de delar av länet där bärande träd växte.³¹ Dock fick de alltjämt hållas i barrskogsområdena i länets nordligaste delar, förutsatt ständig tillsyn av vallhjon. Utifrån dessa uppgifter är det således ett rimligt antagande att tabell 2 återspeglar getternas faktiska utbredning.

Höns förekommer i prästtiondelängderna för 21 av de undersökta socknarna, dock inte i något fall som ett faktiskt och rörligt kvicktionde. Olika varianter för bokföring och betalning förekommer, till exempel som ett fast årligt antal eller att betalning skedde med pengar. Ofta indikeras att betalning skett men utan närmare specifikation. För samtliga socknar indikeras indirekt förekomst av höns genom att prästerna regelbundet erhöi ägg. Detta är i enlighet med 1723 års förordning som inte nämner ett separat hönstionde men istället anger att prästerskapet i Skåne skulle "njuta och behålla sina inkomster och förmåner likmätigt deras från danska tider medbragta privilegier", vilket innebar att de hade rätt till "församlingens frivilliga offer på de tre stora högtidsdagar jul, påsk och pingst, jämväl och allhelgonadag, där sådant offer av uråldriga tider varit". Dessa privilegier spåras i prästtiondelängderna som påskmat och helgonskyld vilka beskrevs ovan. Således kan slutsatsens dras att höns var allmänt förekommande men att prästtiondelängderna inte kan användas för mer precisa skattningar för detta djurslag, vilket får som konsekvens att höns exkluderas från uppsatsens nästföljande undersökningar. Men eftersom hönsens betydelse, åtminstone sett till

28. Lennart Andersson Palm, *Gud bevare utsädet! Produktion på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865* (Hållsta 1997) s. 28; Gadd (2000) s. 172.

29. Paulsen (1919) s. 107.

30. Weibull (1914) s. 231.

31. Med bärande träd avses framförallt ek, bok och apel och ibland även hassel, oxel, rönn och hägg. De omfattades av särskilda regler för avverkning.

deras ekonomiska värde, var liten i förhållande till de övriga djurslagens får det endast mycket små konsekvenser för resultaten. Dessutom bör erinras att gåsen framhävs som viktigast bland fjäderfäna för Skånes del och för detta djurslag lämpar sig prästtionalängdernas uppgifter generellt sett väl för skattningar. För övrigt kan utifrån prisuppgifter för undersökningsperioden beräknas att en vuxen höna i genomsnitt kostade endast en fjärdedel så mycket som en gås.³²

*Menageri med variationer? Analyser av
djuruppfödningens omfattning och sammansättning*

I detta avsnitt tillämpas prästtionalängderna för att studera djuruppfödningens omfattning och sammansättning. Till att börja med ställer vi frågan hur omfattande djuruppfödningen var på en genomsnittlig bondgård under perioden samt om det i detta avseende förelåg skillnader mellan olika bygdetyper. För att besvara dessa frågor beräknas det årliga genomsnittliga antalet födda djur per mantal, där mantalet används som indikator på gårdsstorlek. Därför krävs en sammanräkning av olika djurslag till en enhet och för detta syfte finns olika metoder att tillgå.³³ Här tillämpas en allmänt vedertagen metod som sammanräknar djurslagen till nötkreatursenheter, hädanefter förkortat Ne, utifrån fastställda proportioner mellan djurslagen baserat på relativpriser.³⁴ Ne beräknas genom att antalet föl multipliceras med faktorn 1,5, lamm med 0,1, grisar med 0,13 och getter med 0,08.³⁵ För gäss saknas en fastställd omräkningsfaktor varför en sådan beräknas utifrån det genomsnittliga relativpriset mellan kor och gäss under undersökningsperioden.³⁶ Detta ger faktorn 0,05 vilket alltså innebär att en ko i genomsnitt var värd tjugo gånger mer än en gås under perioden.

Omräkningen till Ne görs på ett sätt som antyder att alla djur som föddes och bokfördes i prästtionalängderna uppnådde vuxen ålder och sitt fulla marknadsvärde. Detta innebär en förenkling av verkligheten, om än en nödvändig sådan för att kunna genomföra våra analyser. Vid be-

32. Priser enligt Lennart Jörberg 1972, *A history of prices in Sweden 1732–1914* (Lund 1972). Priserna är för Halland då uppgifter för Skåne saknas.

33. Dahlström (2006) s. 87–90.

34. David Hannerberg, *Närkes boskapsbestånd på 1620- och 1630-talen: med en undersökning av källvärdet hos landskapets boskapslängder* (Göteborg 1948).

35. 1 nötkreatursenhet (Ne) = 2/3 häst = 10 får = 12 getter = 4 svin eller 8 "ungsvin".

36. Priser enligt Jörberg (1972).

räkningarna har emellertid en justering gjorts för att bättre avspegla de verkliga förhållandena, nämligen att grisar klassats som ungsvin. Detta för att undvika att deras värde relativt andra djurslag överskattas utifrån antagandet att grisar i regel slaktades vid förhållandevis späd ålder. Man kan jämföra med hästar som vid beräkningarna värderas högst av djurslagen men till skillnad från grisar kan det antas att flertalet föl uppnådde vuxen ålder och dessutom bidrog till gårdarnas inkomster på flera olika sätt och under många år. En tänkbar invändning mot att omräkningen till Ne baseras på fasta proportioner mellan djurslagen är att till exempel deras relativa storlek och kapacitet på lång sikt förändrades i olika utsträckning. Detta gäller i synnerhet nötkreaturens förbättring genom avel. Tidigare forskning har emellertid visat att dessa förändringar inte tog fart på allvar förrän från och med 1800-talets senare del, varför de i huvudsak kan bortses från vad vår undersökningsperiod beträffar.³⁷

Vid beräkningar av djuruppfödningens omfattning måste hänsyn tas till att prästtionaldelängderna för vissa socknar saknar kvantifierbara uppgifter för grisar och vissa fall även för får och gäss. För att få ett så stort sampel som möjligt för undersökningarna korrigeras för detta genom att de gårdar som saknar uppgifter får ett uppskattat antal grisar, får och gäss på årlig basis baserat på mantal och bygdetyp.³⁸

Med de metodiska övervägandena avklarade kan således beräkningarna för att besvara frågorna kring djuruppfödningens omfattning utföras. Men hur kommer det sig att vi vill undersöka huruvida det förelåg skillnader mellan olika bygdetyper? Tidigare etnografisk forskning, som ofta refereras till agrarhistoriska sammanhang för Skåne, har presenterat en bygdeindelning där de tre huvudsakliga bygdetyperna slätt-, ris-/melan- och skogsbygd föreslås ha haft egna och särpräglade produktionsmönster med avseende på 1700-talets tidigare del.³⁹ Dessa antaganden baseras emellertid på kvalitativa källor och inte på kvantifieringar av de faktiska produktionsförhållandena, varför sistnämnda utgör en lämplig utmaning att anta med hjälp av prästtionaldelängderna. Åke Campbells bygdeindelning, presenterad i hans avhandling från 1928, var ett bidrag

37. Dahlström (2006) s. 89; Gadd (2000) s. 166–168; Janken Myrdal, *Jordbruket under feodalismen 1000–1700* (Stockholm 1999) s. 252–258; Gadd (1983) s. 138.

38. Baserat på det genomsnittliga antalet djur per mantal och bygdetyp, beräknat utifrån uppgifter för de socknar för vilka prästtionaldelängderna redovisar fullständiga uppgifter enligt tabell 2.

39. Campbell (1928).

till den tidens forskningssträvan att skapa en etnografisk regionalsyntes för hela Sverige. Detta utifrån det grundläggande antagandet att likartade naturgeografiska förhållanden inom ett avgränsat geografiskt område gav upphov till en lokal särprägel med avseende på jordbrukets produktionsmönster och i förlängningen även på folkliv och folktradition. I korthet menade Campbell att slättbygden karakteriserades av hög uppodlingsgrad och specialiserad spannmålsproduktion till priset av brist på skogsprodukter samt inskränkta möjligheter för djurhållning genom begränsade ängs- och betesmarker. Risbygden beskrivs som en aspirerande slättbygd men till följd av bland annat naturligt magrare jordmån och ohållbara strategier befann man sig ofta i en prekär situation vilken bäst sammanfattas med Campbells egna ord:

Man måste förmoda, att det här är den ensidiga inriktningen mot äng och fälad med åtsidosättande av jordbruket i vången och hänsynslös fäladsbildning på utmarken genom skogens tillintetgörande där varken åkern eller skogen kunde ligga till grund för försörjningen som gör risbygdskulturen i längden omöjlig. Bönderna, som väl en gång i stort sett varit självhushållare, drivas ut på vägarna, och som förbönder eller mellanhänder vid slättens förseende med ris och ved missköta de modernäringen.⁴⁰

Dock menar Campbell att risbygdshushållningen i vissa fall kunde få upprättelse genom en mer välutvecklad djurhållning och betesdrift. Slutligen beskrivs skogsbygdens hushållning som ursprunglig och diversifierad. Så länge skogen inte utarmades och åkern kunde ge till husbehov var man i teorin självförsörjande men enligt Campbell var skogsbygden integrerad med övriga bygdetyper genom försäljning av skogsprodukter såsom timmer, ved, tjära, pottaska samt ibland även genom spannmålssimport och emottagande av betesdjur. Djurhållningen i skogsbygden beskrivs som omfattande, även om den vanligt förekommande strategin att släppa djuren på skogen, ibland året runt, kunde lämna mer att önska vad foderkvalitet och skötsel beträffar.

Så hur står sig då Campbells antaganden på kvalitativ grund mot kvantifieringar av djuruppfödningens omfattning baserat på prästtione-
längderna? För att ge svar på den frågan redovisas i tabell 3 nedan re-

40. Campbell (1928) s. 122. De sydsvenska benämningarna fälad och vång avser betesmark respektive gärde, sistnämnda alltså en större sammanhängande odlingsmark.

sultaten av beräkningarna som det genomsnittliga årliga antalet födda Ne per mantal, för hela undersökningsperioden och per bygdetyp. Av tabellen framgår att det genomsnittliga antalet årligen födda djur var 32 procent högre i risbygden och hela 66 procent högre i skogsbygden i jämförelse med slättbygden. Vi finner således kvantitativa belägg för att gårdar i olika bygdetyper markant skilde sig åt med avseende på djuruppfödningens omfattning, vilket talar för Campbells antaganden om särpräglade produktionsmönster, dock inte bara vid 1700-talets början utan att de även bestod under hela vår undersökningsperiod.

TABELL 3. *Antal årligen födda Ne per mantal och bygdetyp, genomsnitt för hela undersökningsperioden.*

BYGDETYPE	Ne/mantal
Slättbygd	8,2
Risbygd	10,8
Skogsbygd	13,6
Medel alla socknar (30 st.)	11,4

Källa: SAD.

Om nu slättbygdsbönderna inskränkte djurhållningen för att fokusera på åkerns produktion, kan man då anta att såväl djuruppfödning som det vuxna djurbeståndet återspeglar detta genom en högre andel arbetsdjur, det vill säga hästar och oxar? För att undersöka om så var fallet beräknas för de tre bygdetyperna djurslagens genomsnittliga andelar av den totala mängd djur som föddes på gårdarna. Resultaten redovisas i tabell 4 nedan.

Av tabell 4 framgår att nötkreaturen dominerade bland de djur som föddes i slättbygden, i sjunkande turordning följt av får, hästar, grisar och gäss. Även i risbygden dominerade nötkreaturen men följdes där istället av grisar, får, hästar och gäss. I skogsbygden dominerade nötkreaturen, vi noterar den särskilt höga andelen, följt av grisar, hästar, får, gäss och slutligen getter. Vi finner således att slättbygdens djuruppfödning förvisso var mindre omfattande men att den likväl var diversifierad och att beräkningarna inte talar för en större inriktning mot jordbrukets arbetsdjur. Sett till både antal och proportioner mellan de djur som föddes framstår istället framförallt skogsbygden som den bygdetyp som sannolikt hade det största överskottet av såväl hästar som oxar. Detta är

TABELL 4. *Djurslagens andelar av genomsnittligt antal födda Ne per mantal och per bygdetyp, genomsnitt för hela undersökningsperioden (procent).*

	Slättbygd	Risbygd	Skogsbygd
Hästar	16,6	18,3	15,5
Nötkreatur	31,2	32,3	43,2
Grisar	16,1	21,0	22,1
Får	22,3	18,5	13,3
Gäss	13,8	9,9	5,3
Getter	—	—	0,6
Summa	100 %	100 %	100 %

Källa: SAD.

i linje med Campbells antaganden om att många risbygds- och skogsbygdsbönder hade viktiga inkomster av att sälja djur.

När skillnader mellan bygdetyperna diskuteras bör det emellertid erinras att prästtiondelängdernas uppgifter om antalet födda djur inte nödvändigtvis återspeglar det vuxna djurbeståndets sammansättning. Om man specifikt vill studera de vuxna arbetsdjurens antal och huruvida oxar eller hästar dominerade, är bouppteckningar så som de använts av tidigare forskning att föredra framför prästtiondelängder.⁴¹

Ett annat källmaterial som använts för att studera djurbeståndets sammansättning är den jordbruksstatistik som finns att tillgå för 1800-talet. Tidigare nämndes att den anses lida av brister och då främst underskattningar av antalet djur men att proportionerna mellan de djurslag som anges anses vara mer tillförlitliga. I det sistnämnda avseendet är det således möjligt att göra en källkritisk jämförelse med prästtiondelängderna. Det ska emellertid klargöras att olika typer av information därmed jämförs eftersom 1800-talets statistik anger antalet djur på sockennivå medan prästtiondelängderna anger antalet djur som föddes och då endast för socknarnas bondgårdar och alltså inte för torp, säterier, prästgårdar och dylikt. Likväl är jämförelsen intressant i källkritiskt hänseende. Genom de så kallade prästberättelserna finns uppgifter om antalet hästar, nötkreatur (oxar, kor, ungboskap) och får på sockennivå, men endast för åren 1805, 1810, 1815 och 1820. För samma år finns uppgifter för 21 socknar att tillgå i vår databas, baserat på prästtiondelängderna. På samma sätt

41. Se till exempel Gadd (1983) s. 118, 126–127.

TABELL 5. *Källjämförelse: prästtione­del­längder och prästberättelser. Genomsnittliga andelar för åren 1805, 1810, 1815 och 1820 (procent).*

	ANDEL AV FÖDDA ENLIGT PRÄSTTIONDELÄNGDER			ANDEL AV DJURBESTÅNDET ENLIGT PRÄSTBERÄTTELSE		
	Hästar	Nötkreatur	Får	Hästar	Nötkreatur	Får
Slättbygd	23,7	46,3	30,0	50,2	44,7	5,1
Risbygd	21,8	51,8	26,4	42,6	51,8	5,6
Skogsbygd	19,5	60,0	20,5	38,5	57,4	4,1

Källor: SAD. Prästernas rapporteringar till tabellverket, kyrkoarkiven, Lunds Landsarkiv.

som tidigare beräknas utifrån de två källmaterialen djurslagens andelar och resultaten redovisas i tabell 5 ovan.⁴²

Så vad kan då sägas om jämförelsen av de både källmaterialen utifrån resultaten i tabell 5? Till att börja med är det fullt rimligt att proportionerna i de bägge fallen skiljer sig åt eftersom prästtione­del­längderna och prästberättelserna redovisar olika typer av information. Intressant att notera är emellertid att nötkreaturens andelar av såväl djurfödslarna som av det vuxna djurbeståndet är mycket likartade, oavsett vilket källmaterial som ligger till grund för beräkningarna. Den tydligaste skillnaden är att andelen födda lamm är betydligt större än fårens andel av den vuxna djurbesättningen. Även detta är rimligt om vi beaktar att betydligt fler lamm än till exempel föl sannolikt slaktades eller såldes vid förhållandevis späd ålder. Dessutom förökar sig får både snabbare och med större kullar än både hästar och nötkreatur. Vad beträffar skillnader mellan bygdetyperna med avseende på djurbeståndets sammansättning kan vi utifrån prästberättelserna se att arbetsdjuren, det vill säga hästar och oxar, proportionerligt sett tenderade att vara fler i slättbygden. Detta är i linje med tidigare forskning som beräknat att antalet hästar och oxar år 1805 och i Skånes bördigaste slättbygder var ungefär fyra gånger fler än korna.⁴³

En annan hypotetiskt möjlig källjämförelse är med BiSOS jordbruksstatistik som började samlas in från mitten av 1860-talet. Denna anger, i likhet med prästberättelserna, antalet djur på sockennivå och då även

42. Djurslag som ligger till grund för jämförelsen är hästar, nötkreatur och får.

43. Sandstedt (1886) s. 78; Sven Dahl, "Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne", *Scandia* 14 (1942) s. 149.

grisar och getter. Dessvärre är jämförelsen med BiSOS problematisk av flera anledningar än vad som var fallet med prästberättelserna. För det första tillåter prästtiondelängderna endast uppskattningar för en socken bortom år 1860 och för det andra är BiSOS bristfällig eftersom det för flera år saknas uppgifter för enskilda socknar och ibland helt och hållet även för något av de två skånska länen samtidigt som somliga år endast redovisar uppgifter på häradsnivå. Av dessa anledningar har en jämförelse mellan prästtiondelängderna och BiSOS exkluderats från uppsatsens undersökningar. Utifrån det enda fall som en någorlunda habil jämförelse låter sig göras, närmare bestämt för Everlövs socken och året 1866, är emellertid tendensen likartad den som redan diskuterats, det vill säga att andelen får och grisar enligt BiSOS är lägre jämfört med prästtiondelängdernas uppgifter.

För att sammanfatta avsnittets undersökningar visades till att börja med att djuruppfödningens omfattning skilde sig markant åt mellan gårdar beroende på vilken bygdetyp de tillhörde. Dessa skillnader bestod under hela undersökningsperioden och gällde alltså inte bara för det tidiga 1700-talet så som tidigare forskning föreslagit. Våra beräkningar visade emellertid att även om det i genomsnitt föddes färre djur på slättbygdens gårdar så var djuruppfödningen som helhet diversifierad. När det kommer till att studera skillnader i det vuxna djurbeståndets sammansättning är emellertid prästtiondelängderna mindre lämpade i jämförelse med framförallt bouppteckningar. Undersökningar av 1800-talets fragmentariska statistik samt tidigare forskning talar för att bygdetyperna skilde sig åt genom att slättbygdens gårdar tenderade att proportionerligt sett ha fler arbetsdjur, det vill säga hästar och oxar. I den mån en källkritisk jämförelse kunde göras mellan prästtiondelängder och 1800-talets jordbruksstatistik blir slutsatsen att källorna i vissa avseenden förstärker och validerar varandra.

Menageri under förändring? Analyser av djuruppfödningens långsiktiga utveckling

I detta avsnitt ställs frågan hur djuruppfödningen förändrades i ett mer långsiktigt perspektiv. Det finns flera anledningar till varför man kan förvänta att den gjorde det, varför en inledande diskussion av dessa är på sin plats.

Framförallt under 1800-talet ökade åkerarealen kraftigt, dels genom

att ny mark lades under plögen men dels även genom omläggning av befintlig ängs- och betesmark till åker. Därigenom underminerades djurhållningens försörjningsbas genom att det traditionella jordbrukets balans enligt principen äng är åkers moder rubbades. Detta motverkades emellertid av att nya strategier successivt slog igenom under 1800-talet, till exempel att odling av foderväxter integrerades i åkerns växtföljd samt att stallning av djur blev vanligare. Båda minskade behovet av separata ängs- och betesmarker. Under 1800-talet genomfördes även stora jordreformer genom skiftesrörelsen, för Skånes del från 1803 och fram till 1827 enligt förordningen om enskifte och från och med 1827 enligt förordningen om laga skifte som gällde hela landet. Skiftena innebar bland annat uppdelning och privatisering av tidigare kollektivt nyttjad och ägd mark samt sammanslagning av gårdarnas tidigare utspridda tegar till sammanhållna ägolorter. Därigenom inskränktes i regel såväl tillgången till som arealen av betesmarkerna, vilka i synnerhet i ris- och skogsbygden före skiftena kunde vara mycket omfattande och hörde till de gemensamma resurserna.⁴⁴ Före skiftena och inom det traditionella tegsystemet rådde kollektiv betesrätt på inägorna vilket i praktiken innebar att varje bonde måste tillåta att andra bönders djur betade på den egna åker- och ängsmarken efter skörd respektive slåtter, en rättighet som försvann i samband med skiftena.⁴⁵ Dock innebar skiftesrörelsens omfördelning av mark och den omfattande nyodlingen att dragdjurens arbetskraft behövdes mer än någonsin. Denna paradox mellan å ena sidan minskande ängs- och betesmarker och ett ökat behov av muskelkraft å den andra brukar benämnas nyodlingens dilemma.⁴⁶

Under vår undersökningsperiod skedde även förändringar på det kommersiella området. Generellt sett gynnade ökande efterfrågan och priser samt avregleringar av befintliga och öppnandet av nya marknader vegetabilie- och i synnerhet spannmålsproduktionen över animalieproduktionen. På senare tid har forskning genom att använda prästtindelängdernas uppgifter om stråtionden visat på en kraftigt ökande

44. Gadd (2000); Bohman (2010) kap. 7.

45. Mark Overton, *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500-1850* (Cambridge 1996); Sven Dahl, *Studier i äldre skånska odlingssystem* (Stockholm 1989) s. 78; Folke Lägnert, *Syd- och mellansvenska växtföljder del 1* (Lund 1955) s. 134; Anna Kristoffersson, *Landskapsbildens förändringar i norra och östra delen av Färs härads under de senaste tvåhundra åren: en kulturgeografisk studie* (Lund 1924) s. 126.

46. Gadd (2000) s. 235-239.

vegetabilieproduktion, framförallt under 1800-talet men även med ett tydligt trendbrott redan från och med cirka 1780-talet, och kopplat detta till bland annat kommersiella incitament.⁴⁷ Delar av Skåne hade redan under dansktiden sedan länge producerat ett överskott av spannmål för avsalu. Efter övergången till Sverige i samband med 1658 års fred i Roskilde blev Skåne istället en av den nya stormaktens kornbodar och den inrikes handeln mellan över- och underskottsområden utgjorde länge de skånska böndernas viktigaste avsättningsmarknad.⁴⁸ Det som är nuvarande Sverige var emellertid som helhet vid 1800-talets början ännu nettoimportör av spannmål och i huvudsak rådde exportförbud före 1825. Under 1800-talet stärktes successivt de kommersiella incitamenten för ökad jordbruksproduktion genom förändringar på såväl utbuds- som efterfrågesidan och den tilltagande kommersialiseringen accentuerades av förändringar i det institutionella ramverk som reglerade handeln. Den 22 mars 1775 avskaffades förbudet mot så kallat landsköp i de provinser som vanligtvis hade ett överskott, närmare bestämt Skåne, Östergötland, Skaraborgs län, Södermanland, Västmanland, Uppsala län, Stockholms län, Gotland samt Finland. Från och med den 30 november 1780 rådde fritt landsköp i hela landet vilket innebar att enskilda personer, oberoende av socialt stånd, tid och plats, fick rätten att lagra, transportera och sälja spannmål varvid städernas och borgerskapets monopol upphörde.⁴⁹ För 1800-talet talas utifrån ett långcykliskt perspektiv om framförallt två perioder av tilltagande kommersialisering.⁵⁰ Till att börja med framhävs perioden från seklets tidigaste år och fram till cirka 1815 då spannmålspriserna var osedvanligt höga till följd av bland annat Napoleonkrigen. Omkring 1820 förändrade situationen i och med ett relativt prisfall på spannmål, sannolikt till följd av både en normalisering av världsmarknaderna efter krigen och ett ökat utbud. Nästa period av tilltagande kommersialisering förläggs till 1840-talet i och med en ökad

47. Olsson & Svensson, "Agricultural production in southern Sweden 1702–1864", i Mats Olsson & Patrick Svensson (red.), *Growth and stagnation in European historical agriculture* (Turnhoet 2011).

48. Patrick Svensson, *Agrara entreprenörer: böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800–1870* (Lund 2001); Karl Åmark, *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830* (Stockholm 1915).

49. Olsson (2002) s. 48; Göran Ahlström, *Svensk ekonomisk politik och prisutveckling 1776–1802* (Lund 1974) s. 117.

50. Lennart Schön, "Järnet i jordbruksomvandling och industrialisering i Sverige 1800–1870", i Olle Krantz & Rolf Ohlsson (red.), *Ekonomisk-historiska vingslag* (Lund 1987) s. 225–227.

internationell efterfrågan på spannmål och institutionella förändringar både inom och utanför landets gränser. År 1846 avskaffade Storbritannien sina importtullar på utländsk spannmål vilket brukar betraktas som starten på den så kallade frihandelseran, vilket för Sveriges del innebar en exportboom för spannmål.⁵¹

De skånska bönderna blev således mer marknadsinriktade samtidigt som fler munnar skulle mättas. Man lade ny mark under plogen, genomförde skiften samt introducerade ny odlingsteknik. Mot denna bakgrund ställer vi oss således frågan om vad som hände med djuruppfödningen. Minskade den i takt med ängs- och betesmarkerna? Eller minskade den tvärtom inte, vilket i så fall skulle vara en indikator på att till exempel stallning och odling av nya foderväxter erbjöd ersättande försörjningsmöjligheter? Födde man i större utsträckning upp arbetsdjur, det vill säga hästar och oxar, på bekostnad av andra djurslag? För att kunna studera långsiktiga tendenser beräknas till att börja med periodvisa genomsnitt för den sammanräknade djuruppfödningen per mantal för de undersökta socknarna. Resultaten redovisas i tabell 6 nedan.

Av tabell 6 framgår att 13 av 25 socknar som kan följas över minst två delperioder uppvisar en ihållande minskande trend. Endast för två socknar, Sankt Ibb och Södra Rörum, var trenden genomgående ökande. För att börja med slättbygden uppvisar socknarna Hög, Kävlinge, Lilla Harrie och Saxtorp en minskande trend. För förstnämnda tre ses att minskningen inleddes redan före enskiftet. I Västra Karaby var djuruppfödningen något mer omfattande under perioden 1803–1827 men därefter minskade den till en lägre nivå jämfört med perioden 1773–1802. I Örtofta var djuruppfödningen mer omfattande under den sista delperioden jämfört med de föregående tre. För risbygden ses en genomgående minskande trend för socknarna Gödelöv, Lyngby, Södra Åsum, Tostarp och Öved. För förstnämnda tre ses att minskningen började före enskiftet. I Brandstad var trenden minskande under 1700-talets första hälft. Därefter var nivån något högre men överträffade inte den som noteras för 1700-talets tidigare del. I Everlöv, Veberöd, Vomb och Västra Strö var nivåerna tillfälligt något högre under perioden 1803–1827. För skogsbygden ses en genomgående minskande trend för de fyra socknarna Bosarp, Hjärnarp, Häglinge och Kågeröd. Billinge och Röstånga är

51. Gunnar Fridlitzius, *Swedish corn export in the free trade era* (Lund 1957).

TABELL 6. Antal årligen födda *Ne* per mantal, periodvisa medelvärden.

SOCKEN	1702– 1720	1721– 1740	1741– 1756	1757– 1772	1773– 1802	1803– 1826	1827– 1864
<i>Slättbygd</i>							
Hög		10,5	8,2	7,0	6,7		
Kävlinge		10,9	9,8	8,5	8,3		
Lilla Harrie				7,9	7,8	7,4	
Saxtorp						9,2	8,7
Sireköpinge						7,3	
V. Karaby					9,5	10,2	9,0
Örtofta				7,0	7,2	6,6	8,5
<i>Risbygd</i>							
Brandstad	12,1	11,0	8,5		9,8	9,8	
Everlöv				14,7	13,8	14,2	12,3
Gödelöv			7,7	6,3	6,8		
Halmstad						11,7	
Lyngby			12,7	10,6			
Skartofta		11,5					
Sankt Ibb					8,5	12,0	12,7
S. Åsum	11,3	10,8					
Tostarp						9,8	7,8
Veberöd				11,7	10,7	12,2	11,9
Viken							10,9
Vomb				13,2	15,2	15,8	13,2
Väsby							8,4
Västra Strö					5,7	6,4	5,9
Öved		10,4			8,5		
<i>Skogsbygd</i>							
Billinge		18,2	16,4	14,6	15,3	15,1	14,1
Bosarp					11,2	10,6	9,2
Hjärnarp						14,2	11,6
Häglinge		9,1	7,1				
Kågeröd					14,5	13,2	10,8
Röstånga		17,0	14,7	13,6	16,1	15,3	13,2
Stenestad					14,8	15,9	13,8
Södra Rörum		8,8	9,4	11,9			

Källa: SAD.

särskilt intressanta eftersom de kan följas genom större delen av undersökningsperioden. I båda fallen är trenden minskande fram till 1772 varefter nivåerna tillfälligt var något högre under perioden 1773–1802 för att därefter återigen minska. De återstående socknarna Häglinge och Södra Rörum kan endast studeras under 1700-talet och för förstnämnda socken ses en minskande trend och för sistnämnda en ökande.

Eftersom hästen var det värdefullaste och därtill det mest mångsidiga arbetsdjuret är det av särskilt intresse att studera hästuppfödningens långsiktiga utveckling separat. I tabell 7 nedan redovisas på samma sätt som tidigare periodiska genomsnitt på sockennivå. Av tabellen framgår att en genomgående minskande trend kan beläggas för tolv av 25 socknar som kan följas över minst två delperioder. Endast för två socknar, Västra Strö i risbygden och Södra Rörum i skogsbygden, ses en genomgående ökande trend. För Vomb noteras för perioden 1773–1802 den högsta nivån bland de undersökta socknarna, i genomsnitt hela tre och ett halvt årligen födda föl per mantal. Detta bör emellertid inte tolkas som en indikator på ett välutvecklat åkerbruk med stort behov av arbetshästar, utan tidigare forskning menar istället att bönderna i detta magra sandjordsområde söder om Vombsjön tidigt specialiserade sig på och hade sina huvudsakliga inkomster av uppfödning och försäljning av främst hästar men även nötkreatur.⁵² Vad beträffar förändringar under 1800-talet och i skiftenas kölvatten kan ingen enhetlig trend beläggas. För att börja med slättbygden var hästuppfödningen något mer omfattande i Lilla Harrie under perioden 1803–1826 jämfört med perioden 1773–1802. I Örtofta var den högre under perioden 1827–1864 än tidigare. I Saxtorp och Västra Karaby var den likartad och med en viss minskning under perioden 1827–1864. För risbygden ses en ökning under perioden 1803–1826 jämfört med föregående period för Sankt Ibb, Veberöd och Västra Strö. För fyra socknar, Brandstad, Everlöv, Tostarp och Vomb, ses emellertid lägre nivåer när en jämförelse mellan samma delperioder görs. För skogsbygden ses en ökning under 1800-talet endast för Stenestad socken, en ökning som för övrigt var tillfällig. Den allmänna slutsatsen blir således att hästuppfödningen inte ökade i skiftenas kölvatten utan resultaten talar snarare för motsatsen, det vill säga att hästuppfödningen minskade under 1800-talet.

52. Campbell (1928) s. 138.

TABELL 7. *Antal årligen födda föl per mantal, periodvisa medelvärden.*

SOCKEN	1702– 1720	1721– 1740	1741– 1756	1757– 1772	1773– 1802	1803– 1826	1827– 1864
<i>Slättbygd</i>							
Hög		1,5	1,4	0,8	0,7		
Kävlinge		1,7	2,0	1,9	1,3		
Lilla Harrie				1,3	1,0	1,2	
Saxtorp						1,6	1,3
Sireköpinge						0,8	
V. Karaby					1,9	1,9	1,4
Örtofta				0,8	0,8	0,7	1,1
<i>Risbygd</i>							
Brandstad	2,1	2,1	1,3		1,8	1,5	
Everlöv				3,3	3,1	3,0	2,3
Gödelöv			1,0	0,7	0,9		
Halmstad						1,3	
Lyngby			2,3	1,5			
Skartofta		2,2					
Sankt Ibb					0,9	1,6	1,3
S. Åsum	2,1	1,7					
Tostarp				1,0	0,7	0,5	0,6
Veberöd				2,2	2,1	2,7	2,3
Viken							1,3
Vomb				1,8	3,5	3,1	2,8
Väsby							1,0
Västra Strö					0,4	0,7	0,8
Öved		1,2			1,2		
<i>Skogsbygd</i>							
Billinge		3,4	2,8	2,3	2,3	1,5	1,2
Bosarp					1,8	1,4	0,9
Hjärnarp				1,8	1,1	1,1	0,9
Häglinge		0,5	0,7				
Kågeröd					2,4	1,9	1,5
Röstånga		2,5	2,2	1,7	2,3	1,4	0,7
Stenestad					1,5	1,9	1,3
Södra Rörum		0,8	1,4	2,2			

Källa: SAD.

Slutligen återstår att studera nötkreatursuppfödningens långsiktiga utveckling. Eftersom prästtione­del­längderna endast uppger antalet årligen födda kalvar kan ingen åtskillnad göras mellan kor och oxar, men undersökningen är likväl intressant eftersom nötkreatur var det näst högst värderade djuret efter hästen och dessutom, vilket vi redan har visat, intog en dominerande ställning sett till deras andel av de djur som föddes. På samma sätt som tidigare beräknas periodvisa genomsnitt på sockennivå och resultaten redovisas i tabell 8.

Av tabell 8 framgår att nötkreatursuppfödningen i jämförelse med hästuppfödningen uppvisar större variationer över tid varför en enhetlig trend är svår att fastställa. En sannolik orsak, åtminstone vad 1700-talet beträffar, är boskapspesten. Till Skåne kom den 1721, sannolikt överförd med hudar från preussiska Danzig, och dess första utbrott varade till 1724. Fyra större utbrott följde, något grovt räknat och med reservationer för lokala avvikelser, under åren 1745–1747, 1750–1751, 1763–1765 och 1767–1771. Efterdyningar rapporterades i början av 1772 varefter pestens virulens avtog kraftigt. Under de värsta utbrotten dog så många som fyra av fem djur inom ett härad och de totala förlusterna för Skåne och 1700-talet var sexsiffriga.⁵³ För nio stycken socknar kan en jämförelse göras mellan perioderna 1757–1772 och 1773–1802, det vill säga under och efter pesten. För hela sju av dessa, varav tre hör till slättbygd, två till risbygd och två till skogsbygd, ses högre nivåer efter 1772 vilket talar för en återhämtning efter pesten. För de 15 socknar som kan följas under 1800-talet ses en ökning för fem och en minskning för nio stycken. Medan slätt- och skogsbygden uppvisar mer blandade resultat är den nedåtgående trenden under 1800-talet mer enhetlig för skogsbygden vilket talar för att djurhållningen gick tillbaka i de områden där den av hävd länge hade varit en viktig del av hushållningen.

Så vilka slutsatser kan då dras med avseende på djuruppfödningens långsiktiga utveckling? Även om resultaten visar på variationer över tid och rum så var den långsiktiga trenden inte ökande utan framstår snarare som minskande. Om detta sätts i samband med tidigare forskning som visat på vegetabilieproduktionens kraftiga tillväxt under perioden, framförallt från och med cirka 1780-talet, talar det för en påtaglig vegetabilisering av bondejordbrukets produktion. Även tidigare forskning

53. Weibull (1914) s. 202.

TABELL 8. Antal årligen födda kalvar per mantal, periodvisa medelvärden.

SOCKEN	1702– 1720	1721– 1740	1741– 1756	1757– 1772	1773– 1802	1803– 1826	1827– 1864
<i>Slättbygd</i>							
Hög		3,8	2,5	2,1	2,1		
Kävlinge		4,3	3,0	2,4	2,7		
Lilla Harrie				2,2	2,6	2,2	
Saxtorp						3,3	3,3
Sireköpinge						3,1	
V. Karaby					3,0	3,6	3,4
Örtofta				2,1	2,3	2,0	2,2
<i>Risbygd</i>							
Brandstad	4,1	3,3	2,2		2,7	3,2	
Everlöv				3,9	4,4	3,0	4,1
Gödelöv			2,1	1,6	2,2		
Halmstad						5,0	
Lyngby			4,0	3,1			
Skartofta		4,1					
Sankt Ibb					2,4	4,8	5,7
S. Åsum	3,6	4,0					
Tostarp						4,8	2,6
Veberöd				4,1	3,8	4,1	4,9
Viken							4,2
Vomb				5,5	5,3	6,8	5,6
Väsby							2,7
Västra Strö					1,4	1,7	1,5
Öved		4,2			2,8		
<i>Skogsbygd</i>							
Billinge		7,9	6,8	5,8	6,4	7,6	7,1
Bosarp					4,1	4,0	3,3
Hjärnarp						6,9	5,5
Häglinge		3,3	1,1				
Kågeröd					6,1	5,6	4,3
Röstånga		7,7	5,8	5,4	6,6	7,1	7,2
Stenestad					7,8	7,8	7,5
Södra Rörum		2,5	2,6	3,6			

Källa: SAD.

har uppmärksammat denna vegetabiliseringstrend, dock med ett annorlunda empiriskt och kronologiskt fokus. Till exempel har Hans Forsell pekat på en vegetabilisering av produktionen redan under 1500-talet.⁵⁴ Eli Heckscher tog avstamp i Forsells resultat och pekade på, dock från ett konsumtionsperspektiv, en tydlig vegetabilisering genom att jämföra 1700-talet med 1500-talet.⁵⁵ Vad 1600-talet beträffar är Heckscher till följd av källmässiga omständigheter försiktig i sina slutsatser men sammantagna talar hans resultat för en påtaglig och långsiktigt ihållande vegetabiliseringstrend. Även Mats Morell har visat på en i huvudsak ihållande vegetabiliseringstrend genom att studera hospitalshjonens livsmedelskonsumtion under perioden 1621–1872.⁵⁶ För att återknyta till Heckscher är vegetabiliseringstrenden att betrakta som en viktig del av jordbrukets allmänna utvecklingstendens under perioden, det vill säga att den animaliska produktionen ständigt minskade i förhållande till den vegetabiliska. I praktiken yttrade sig detta som att bönderna, när det kunde göras större vinster på jord som avkastade spannmål, valde att lägga ängs- och betesmarker under plogen samtidigt som den stora massan nöjde sig med en kost som alltmer kom att domineras av vegetabilier.⁵⁷

Sammanfattande diskussion

I uppsatsen har ett nytt källmaterial i form av prästtionalängder presenterats, utvärderats och tillämpats för att studera olika aspekter av djurhållningen under 1700- och 1800-talens agrara revolution. Prästtionaldet var en del av grundskatten på jord och medan andra tionden omvandlades till fasta andelar eller en fast summa pengar, förblev prästtionaldet i vissa fall rörligt varför det kan användas för produktions-skattningar. Prästernas var berättigade till en trettiondel av spannmåls-skörden, så kallat stråtionde, och även vart tionde levande fött djur, så kallat kvicktionde. Det låg prästerna att själva samla in och bokföra sitt tionde varför prästtionalängderna utgörs av prästernas egenhändiga anteckningar vilket i kombination med prästernas goda lokalkänne-

54. Hans Forsell, *Anteckning om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet* (Stockholm 1884).

55. Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa II:1* (Stockholm 1949) s. 176–179, 239–240.

56. Mats Morell, *Studier i den svenska livsmedelskonsumtionens historia: hospitalshjonens livsmedelskonsumtion 1621–1872* (Uppsala 1989), s. 47–50, 283–286.

57. Heckscher (1949) s. 239–240.

dom om såväl folk som jordbruk borgar för materialets tillförlitlighet. Förutom strå- och kvicktionde åtnjöt prästerna även förmåner såsom exempelvis betalningar i form av livsmedel i samband med storhelger, ved, dagsverken och körslor.

Eftersom källsituationen generellt sett är bristfällig när det kommer till produktionsskattningar för jordbruket, i synnerhet före 1800-talet, har tiondelängder av olika slag fångat historikernas intresse. Andra typer av tiondelängder har dock då dominerat, även om prästtiondelängderna inte helt har förbisetts. Dock så är det först på senare tid som prästtiondelängder i större omfattning legat till grund för produktionsskattningar. Tidigare forskning har dessutom fokuserat på vegetabilieproduktionen varför det är först genom föreliggande uppsats samt i en avhandling från år 2010 av samma författare som prästtiondelängderna uppmärksammas och tillämpats för att specifikt studera bondejordbrukets djurhållning under den agrara revolutionen.⁵⁸

I uppsatsen har visats på att prästtiondelängderna har många fördelar, även i jämförelse med andra källmaterial. De möjliggör mer kontinuerliga och långsiktiga studier av produktionens utveckling, till skillnad från exempelvis bouppteckningar, för en period för vilken källsituationen är bristfällig och fragmentarisk. Vidare anger prästtiondelängdernas uppgifter för enskilda gårdshushåll vilket eliminerar många av de problem som är förknippade med tiondelängder som redovisar uppgifter på aggregerad nivå. Som tidigare nämndes borgar tillvägagångssättet vid prästtiondets insamling och bokföring för materialets tillförlitlighet, vilket kan jämföras med till exempel 1800-talets jordbruksstatistik som anses lida av underskattningar av den faktiska produktionen. Det finns emellertid källspecifika omständigheter förknippade med prästtiondelängderna som måste tas i beaktande. Medan födslarna av föl och kalvar i flertalet fall noga bokfördes av prästerna för att säkerställa att vart tionde av dessa värdefulla djur verkligen tillföll dem, skiljer sig de undersökta socknarna åt när det kommer till bokföringen av de övriga djurslagen. Vad gäller mindre värdefulla djurslag med högre förökningstakt såsom får, gäss och höns så nöjde sig prästerna i många fall med ett fast årligt antal eller med betalning i pengar. Getter figurerar mycket sporadiskt i prästtiondelängderna vilket dock är att vänta eftersom de

58. Bohman (2010).

var sällsynta i Skåne och deras förekomst begränsad till delar av skogsbygderna. I de fall getuppfödningen var mer omfattande uttogs och bokfördes emellertid i regel ett faktiskt kvicktionde. Särskilda omständigheter gällde för grisar där bestämmelserna för kvicktiondets betalning var vaga. Utifrån uppsatsens undersökningar av prästtionalängder och lagstiftningar kan emellertid tre huvudsakliga slutsatser dras varav den första är att grisar var allmänt förekommande, den andra att betalning ofta skedde i form av fläsk och den tredje att man endast i ett fåtal socknar hade ingått avtal mellan präster och bönder att grisar skulle betalas som ett faktiskt kvicktionde. Detta begränsar prästtionalängdernas användbarhet för mer detaljerade studier av grisuppfödning.

I uppsatsens andra huvudsakliga del tillämpades prästtionalängderna för att studera olika aspekter av bondejordbrukets djurhållning. Där kvantifierades till att börja med djuruppfödningens omfattning och resultaten visade att det i sammenhanget spelade stor roll vilken bygdetyp en gård tillhörde. I skogsbygden föddes nämligen i genomsnitt flest djur per mantal, följt av risbygden och slättbygden. Resultaten är i linje med tidigare forskning som utifrån kvalitativa källor har föreslagit särpräglade produktionsmönster för de tre bygdetyperna med avseende på 1700-talets tidiga del. Uppsatsens resultat visar emellertid att dessa skillnader i produktionsmönster, åtminstone med avseende på djuruppfödningens omfattning, bestod genom hela undersökningsperioden och alltså ännu vid 1800-talets mitt. Dock visar resultaten att även om det föddes färre djur på slättbygdens gårdar så var djuruppfödningen som helhet likväl diversifierad, vilket talar för att man inte i större utsträckning födde upp arbetsdjur för åkerbruket.

I samband med att proportioner mellan olika djurslag beräknades gjordes en källjämförelse mellan prästtionalängdernas uppgifter och de så kallade prästberättelsernas jordbruksstatistiska uppgifter för åren 1805, 1810, 1815 och 1820. Även om två olika typer av information därigenom jämfördes, å ena sidan antalet födda djur på socknarnas bondgårdar och å den andra sidan det totala antalet djur på sockennivå, kan slutsatsen dras att de båda källmaterialen i vissa avseenden bekräftar varandra. En huvudsaklig skillnad bestod i att lammens andelar av djurfödslarna var betydligt högre än fårens andelar av det vuxna djurbeståndet. Detta är emellertid fullt rimligt om vi antar att får i regel såldes eller slaktades vid förhållandevis späd ålder samt att de vuxna djuren förökade sig snabbare

och med större kullar än hästar och nötkreatur.

Slutligen undersöktes tendenser beträffande djuruppfödningens långsiktiga utveckling. I det sammanhanget diskuterades flera faktorer under perioden, däribland odlingstekniska och kommersiella, varav flera antogs ha gynnat vegetabilieproduktionen över djurhållningen. Resultaten av undersökningarna pekar mot att, även om variationer förelåg såväl över tid som mellan socknar, den långsiktiga trenden inte var ökande utan snarare minskande. Relateras detta till vegetabilieproduktionens kraftiga ökning, framförallt under 1800-talet, talar det för en tydlig och allmän vegetabilisering av bondejordbrukets produktion. När nötkreatursuppfödningen studerades separat uppvisade den stora variationer, i synnerhet under 1700-talet. Detta har sannolikt sin huvudsakliga förklaring i den boskapspest som upprepade gånger härjade under århundradet. Att dess effekter kan spåras i prästtiondelängderna är förvisso förväntat men kan likväl uppmärksammas som talande för källmaterialets tillförlitlighet.

Sammanfattningsvis är prästtiondelängder ett förhållandevis nytt och intressant källmaterial som lämpar sig väl för att studera olika aspekter av bondejordbrukets djuruppfödning. De fyller ett tomrum för perioden före 1800-talets senare del då andra källmaterial i många avseenden är bristfälliga eller inte finns att tillgå över huvud taget. Prästtiondelängdernas karaktär gör att de lämpar sig för flera olika typer av analyser bidrar därför till att generera ny kunskap om det förindustriella jordbrukets villkor och karaktär.

Swedish parish tithe registers: A new source for the study of animal husbandry during the agricultural revolution

This article presents, evaluates and employs a new type of source, parish registers, for the investigation of animal husbandry among peasant farmers in the agricultural revolution of the 18th and 19th centuries. In this period, the Church was entitled to one thirtieth of the total grain production of each farm and to every tenth of the young. While other tithes were normally turned into fixed amounts or money, in some parishes the payment to the priests remained a true tithe that be used to estimate agricultural production.

The article shows that not only do parish tithe registers fill a gap for a period when other sources are rare or deficient; they also have advantages in comparison to previously used sources. Investigating aspects such as the size, composition and long-term development of animal husbandry, the results show that when controlling for farm size substantially more animals were born on farms in woodland regions compared to open regions. This supports previous research, which on the basis of qualitative evidence has suggested characteristic production patterns for different types of agricultural regions. The results also show that even if fewer animals were raised on open field farms, animal breeding as a whole was still diversified.

With regard to long-term trends the results show that there were variations over time and space in the average number of animals raised on the farms. Variations during the 18th century, primarily temporary declines, are very likely explained by recurrent cattle plagues. For the investigated period as a whole the long-term trend was for decreasing rather than increasing numbers of animals, especially during the 19th century. If this is related to the concurrent and dramatic increase in vegetable production, a general shift to vegetable production in overall agricultural output is obvious.

Parish tithe registers constitute a new and interesting type of source which makes possible many different types of investigations at both aggregate and micro level. As this article shows the registers enable long-term and continuous investigations of peasant animal husbandry during a period of great change.

Keywords: Sweden, 18th century, 19th century, animal husbandry, tithe registers, production estimates